

„....secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis”

Egy középkori pszaltérium metamorfózisa

A trienti zsinatot követően a római Szentszék V. Pius pápa tekintélyével és a liturgikus egységesítés szándékával kiadta az új *Breviarium Romanum*ot (1568), majd később a *Missale Romanum*ot (1570). A római szertartásrend átvétele azonban nem kötelezte azon egyházmegyéket és szerzetesrendeket, amelyek hagyománya kétszáz évnél idősebb volt. Közismert, hogy a zágrábi egyházmegye élt az engedménnyel, és a Pázmány Péter (1570–1637) érseksége alatt liturgikusan egységesülő Magyarország utolsó hagyományhű szigete maradt egészen 1788-ig.¹ Több tanulmány készült a középkori zágrábi liturgia újkori utóéletéről,² az érdeklődés azonban mindaddig nem terjedt ki a barokk kori székesegyházi káptalan zsolozsmagyakorlatára. Jelen tanulmányban e zsolozsma beszédes tanúját, a káptalani kórus egyetlen fennmaradt kéziratos pszaltériumát vizsgáljuk könyvtörténeti, liturgikus és zenei szempontból.

Az említett kéziratot a zágrábi Metropolitanska knjižnica egyházmegyei gyűjteményében MR 2 jelzet alatt őrzik. A karkönyv méretű (40 × 55,5 cm), 18. századi aranyozott bőrkötéssel ellátott,³ pergamenre írt zsolotároskönyv az első pagina bevezetője alapján a zágrábi székesegyház használatára készült Juraj Dumbović zágrábi örkanonok és kaposfői infulás prépost felügyelete alatt.⁴ Dumbović a nevezett címeket 1733-tól haláláig, 1743-ig viselte,⁵ így a pszaltérium keletkezését első megközelítésben e két megjelölt év közé tehetjük. A könyvtári nyilvántartás és Dragutin Kniewald katalógusa is 18. századiként sorolja be a kéziratot.⁶ Valójában azonban a könyv korpuszában szakaszosan váltakozik két különböző korú réteg. A fiatalabb fóliókat készítették Dumbović kérésére, ezekből ma hetvenkettőt ismerünk, míg a fennmaradt másik százhárom fólió egy középkori pszaltériumból származik. A barokk korban egybekötött kéziratkorpusz egységes oldalszámozást kapott, ezt használom a hivatkozásokban. A két réteget elsősorban az íráskép alapján lehet megkülönböztetni, a felhasznált pergamen minősége, állapota nem válik el szembetűnően. A pszaltérium egybefüggő barokk kori szakasszal, a vasárnapi matutínium és a

¹ FÜZES Ádám, *A trentói reformliturgia átvétele az esztergomi érseki tartomány területén Pázmány Péter érseksége alatt: A magyarországi rítusváltás történetének és hátterének bemutatása*, doktori disszertáció, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar, 2003, 202–212.

² CSOMÓ Orsolya, *A zágrábi székesegyház XVII–XVIII. századi processzionáléi*, DLA dolgozat, Bp., Liszt Ferenc Zene-művészeti Egyetem, Egyházzenei Doktoriskola, 2001; UŐ, *Protestáló tradicionalisták – a zágrábi történet*, Magyar Egyházzene, 2010/2011, 3. sz., 247–254.

³ Rozsondai Marianne szíves közlése alapján az előtáblán látható aranyozott egyesbélyegzők, különösen a csigavonalban végződő C alakú idom és a centrumban lévő „vésett kő” tipikus barokk motívumok, tehát a kötés a 18. századra tehető, zágrábi eredete pedig valószínűsíthető.

⁴ „Ad laudem omnipotentis Dei Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen. Beatissimae Virginis Magnae Dominae et Patronae Hungariae Mariae, sanctorum Stephani, Emerici, Ladislai et omnium Supernorum Civium cultum, venerationem Almae Ecclesiae Zagrabiensis, Venerabilis Cleri Pietatis decus, fervorem et incrementum incipit Psalterium cum suis pertinentiis secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis moderatum renovari factum impensis Ecclesiae, Procurante Zelo Reverendissimi Domini Georgii Dumbovich, Prepositi Infulati Sancti Benedicti de Kaposfő, Custodis et Canonici Ecclesiae Zagrabiensis etc.”

⁵ Juraj Dumbović (Dumbovich György) 1686-ban született, 1699-től a zágrábi szeminárium növendéke volt. Bécsi filozófiai, majd bolognai teológiai tanulmányok után 1712-ben pappá szentelték, és a Zágráb melletti Jakuševac plébániájának (*Parochia S. Marci in Spinis*) plébánosa lett. Egy 1714-es vizitációs jegyzőkönyv rendezett életűnek, a szentségi szolgálatban gondosnak, és kiváló prédikátornak mondja, amelynek következtében két év múlva bekerült a zágrábi káptalanba. 1721-ben nyerte el a Szent Benedekről nevezett kaposfői préposti címet; 1727-ben Csázma, 1730-ban Dubec esperese, majd 1733-tól haláláig a zágrábi káptalan örkanonokja volt. 1743. április 3-án, 57 évesen távozott az élők sorából. Lásd: Ljudevit IVANČAN, *Podaci o kanonicima*, IV, 1677–1765, kézirát, Metropolitanska knjižnica, M 31921, 723.

⁶ Dragutin KNEWALD, *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, Zagreb, Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1944, 86, 99. A pszaltérium nem szerepel a hazai eredetű liturgikus kódexanyagot feldolgozó fontosabb katalógusokban, vö. CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, II, Bp., MTA Könyvtára, 1993, 248; SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 1981.

kishórak anyagával kezdődik (1–88), majd a hétköznapi matutíniumok és laudesek következnek a régi pszaltériumból kölcsönözve (89–302). Ez utóbbi részben négy helyen pótoltak egy-egy fóliót, vélhetően a korábbiak sérült vagy hiányzó volta miatt, míg a vesperások ezt követő sorozata egységesen újabb keletű (303–350).⁷ A pszaltérium jelenlegi állapotában 32 oldalnyi lakúna van a csütörtöki matutínium harmadik zsoltárpárosától a pénteki matutínium elejéig (193–224), valamint hiányzik a könyv vége, a szombati vesperás folytatása a második zsoltár közepétől (351-től).

Nem tartozik a pszaltérium újkori korpuszához az a négy-négy fólió terjedelmű, szintén középkori himnáriumtöredék, amelyet a barokk kötés elkészülte után ragasztottak a kötéstáblák belső felére. Az utólagosságot egyrészt az igazolja, hogy a töredékek nem illeszkednek szervesen a barokk kori könyvtestbe, nem kaptak oldalszámozást, másrészt tartalmuk sem kötődik a zágrábi hagyományhoz.

Zsoltárbeosztás

A felhasznált középkori pszaltérium zsoltárbeosztása gyakorlati szempontok miatt eltért az amúgy szokásos szigorú számsorrendtől a laudesek és a kishórak esetében (például az 50. és az 5. zsoltárt a hétfői laudesnél írták ki, az 53., 117. és 118. zsoltárt a vasárnapi kishóránál stb.), és ezt az elvet követte a barokk szkriptor is. A kompletórium zsoltárai közül a régi rétegben megmaradt 30. és 90. zsoltárt ugyanakkor a sorszámuknak megfelelő helyen találjuk, tehát eredetileg nem voltak egymás mellé szerkesztve. A barokk szkriptor ezzel szemben nem közli sorrendben sem a 4., sem a 133. zsoltárt (a kompletórium másik két zsoltárát), ezért gyanítható, hogy hajdan a kötet végén, a vesperások sorozata után állt a kompletórium teljes anyaga. Mára ez a szombati vesperás említett befejezésével együtt elveszett – talán épp a kompletóriumot tartalmazó fóliók egykori mindennapos forgatása miatt. A 99. zsoltár – minthogy része a vasárnapi laudesnek és a szombati matutíniumnak is – kétszer szerepel a pszaltériumban, előbb a barokk szkriptor lejegyzésében (40), majd a régi rétegben (262).

Illumináció, paleográfiai jellemzők

A korpusz középkori fólióinak írása gyakorlott kéztől származó, igényes gótikus könyvírás (1. b ábra), rokonítható a *Budai pszaltérium* betűképeivel.⁸ A hétköznapi matutíniumok első zsoltárát jelölő, nagy méretű középkori iniciáléit – bár megtartották őket a barokk kori átalakítás során – sajnos későbbi illetéktelen kezek egytől egyig eltávolították a pszaltériumból.⁹ A rendkívül gazdagon kidolgozott, aranyfüst keretbe foglalt kezdőbetűk színvonaláról legfeljebb a 259. oldal *C(antate)*-iniciálé töredéke alapján lehet képet alkotni, ahol a kivágás pontatlanul történt (1. b ábra). Többé-kevésbé épen maradt a kivágások mellett három reneszánsz széldísz, amelyek kulcsfontosságú művészettörténeti adattal szolgálnak a könyv történetéhez. Ha összevetjük a budai eredetű, 15–16. század fordulójáról származó úgynevezett *Budai antifonále*¹⁰ fol. 10^v töredékén a *H(odie)*-iniciálé melletti széldísz pszaltériumunk *C(antate)* és *S(alvum)* iniciáléi melletti széldíszekkel (259, 181), meglepő hasonlóságra lelünk (1. ábra). A hosszanti elrendezésű széldíszek mindegyikét vízszintes szimmetriasíkról felfelé és lefelé induló, hullámozó virágindák alkotják. A tükrös elrendezésű díszítmények alsó és felső végződése emellett mindig különböző, ami sajátos változatosságot ad a rajzolatnak. A *H(odie)* melletti széldísz felső végén álló virág szinte teljesen azonosan megismétlődik a *C(antate)* melletti dísz felső végén, míg az előző díszítmény végződésénél lévő virágindák kereszteződése a *S(alvum)* mellettinél köszön vissza.

⁷ Dumbović idején készült szakaszok: 1–88, 103–104, 117–118, 177–178, 293–294, 303–350. Középkori eredetű szakaszok: 89–102, 105–116, 119–176, 179–292, 295–302.

⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3c; töredékei: Bp., MTA Kézirattár, K 480.

⁹ Az iniciálék egy részét késsel kivágták – 89 *D(ominus)*, 181 *S(alvum)*, 259 *C(antate)* –, másutt a fólió egy részével együtt kitépték – 124 *D(ixi)*, 153 *D(icit)* –, valamint a 224 *E(xultate)* a 32 oldalnyi hiányzó szakaszban volt, így annak sorsáról nem tudunk.

¹⁰ Pozsony, Archiv mesta EC Lad. 6 („Knauz 1”); töredékei: Pozsony, Archiv mesta EC Lad. 2/48–49; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Töredékek, A 23/III, V. A szóban forgó töredéket Budapesten őrzik.

1. ábra. A budai miniátorműhely reneszánsz széldíszei: a) Budai antifonále, *H(odie)*-iniciálé mellett (fol. 10^v); b) MR 2, *C(antate)*-iniciálé mellett (295); c) MR 2, *S(alvum)*-iniciálé mellett (181)

A díszekben tükröződő azonos motivikus gondolkodás, a használt színek egyezése és az egyes részletek kidolgozásának egybevágása bizonyossá teszi, hogy a két kódexet azonos műhely – és talán azonos mester – illuminálta. Mikó Árpád művészettörténeti kutatásai nyomán, épp a fenti típusú széldíszek vizsgálata alapján kerültek összefüggésbe a budai királyi kancellária mellett működő miniátorműhely egyes munkái, a *Budai antifonále*, a *Budai pszaltérium* és több címeres nemeslevél (armális) a 16. század elejéről.¹¹ A zágrábi MR 2 pszaltérium régi rétege ugyanennek a csoportnak a tagja, így illuminálása szintén a 15–16. század fordulójára vagy a 16. század első évtizedére tehető.

Csak egy fólió tartalmaz a pszaltérium korpuszában középkori anyagában zenei bejegyzést: a 247–248. oldalon a 94. zsoltár előtt és második verse után notálva szerepel a *Venite adoremus* antifóna. Négy piros vonalra írt, szépen formált kvadrát neumáit a szóhatároknál vékony függőleges vonal választja el. A *custos* keskeny fejű, ferdén, hosszan jobbra húzott szárral.

A könyvtáblák belső felére utólagosan kiragasztott himnáriumtöredékek írásképe (betűformái, az írástükör és a sorok mérete stb.) és notációja (neumaformái, kulcsai, vonalainak távolsága, az elválasztások alkalmazása, a *custos* stb.) teljességgel megegyezik a pszaltérium középkori rétegének írásával és notációjával. Eszerint az MR 2 pszaltérium összes középkori fóliója egy könyvtest része volt hajdan, a himnáriumtöredékek az egykori zsoltároskönyv himnárium fejezetéből valók (2. a ábra).

A Dumbović örkanonok által megbízott szkriptor szakmájának hasonlóan kiváló mestere volt: egységes, ízléses írásképe a gótikus könyvírás néhol barokkosan díszített, kései alakja (2. b ábra).¹² Bizonyosan az ő keze nyomát örzi két további zágrábi liturgikus könyv is.¹³ Személye

¹¹ Mikó Árpád, *Fáncsi Imre armálisa (1511) és két, Budán illuminált kottás díszkódex*, *Ars Hungarica*, 2013/1–2, 31–41.

¹² Madas Edit szíves közlése szerint az „alközépkori” jelleget a hajszálvonalak kezelése, a majuszkulák, illetve az iniciálék első ránézésre elárulják. Figyelemre méltó, hogy a barokk szkriptor j betűt használ, amelyet a középkor ebben a formában nem ismer (lásd: 117 „adjutorium”, 177 „ejus”), a „hymnum” szót pedig helytelenül „hijmnum”-nak írja, két vesszőt téve a kettős i betűre (177).

¹³ Lásd egy 1742-ben készített kézirat processzionále címlapján (Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 191), valamint Thuz Osvát püspök intonáriumának néhány utólagosan beillesztett lapján (Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 10, fol. 6^v és fol. 28^v után). Az utóbbi forrás két példájából látható, hogy a szóban forgó szkriptor egyformán jól kottázott metzigót–magyar keveréknótációval és kvadráttal.

2. ábra. Írásminta az MR 2 pszaltériumból: a) Keresztelő Szent János vesperáshimnusa az előtáblára ragasztott középkori himnáriumböredékben (fol. 3^v); b) a vasárnapi matutinum harmadik nokturnusának kezdete a barokk kori rétegben (29)

körül egyelőre nem sikerült minden kétséget eloszlatni. Több érv szól Dumbović egyik kortársa, Nikola Stanislav Pepelko kanonok mellett, akiről feljegyezték, hogy „vir magnus in cantu, scriptura ordinaria et gotica, apprime gnarus et canendi peritia ac singulari efformandorum caracterum arte clarus”.¹⁴ Minthogy a pszaltérium újabb rétege paleográfiai szempontból a legszínvonalasabb 18. századi zágrábi liturgikus kéziratok egyike, készítőjére bizonyosan illene a fenti idézet. Pepelko 1713 és 1745 között a káptalan tagja volt, szukcentorként és a szkriptorium vezetőjeként szolgált. Monogramja szerepel a székesegyház 1719-re datált, reprezentatív graduáléjában, amely a pszaltériumhoz hasonlóan igényes mű, mégis nehezen használható az azonosításhoz, mert több kéz munkájának tűnik.¹⁵ Kniewald ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a graduále mellett a pszaltérium és további teljes liturgikus kéziratok is tőle származnak.¹⁶ A pszaltérium legalább tizennégy évvel későbbi a graduálénál, így azzal is számolni kell, hogy Pepelko időközben alakíthatott sajátos írásképén. Mindazonáltal 1745-ben bekövetkezett haláláig a káptalan tagja volt, és ezért, ha esetleg személyesen nem ő végezte, vélhetően akkor is ő irányította a pszaltérium átalakítását, újabb főlíóinak elkészítését.

Az újkori réteg kottairása igényes kvadrát, mérete körülbelül fele a középkori rétegben fellelhetőnek, azaz elsősorban a könyv mellett közel álló énekes számára készült. A notáció bőséges számú példán tanulmányozható. Jellegzetessége helyenként az egymást követő, ugyanazon hangot ismétlő *punctumok* „összeolvasztása” egy vízszintes sávvá, illetve a rombusz alakú, felül vékony, kampószerű indával ellátott *custos*. A középkori rétegben pótoltt újabb főlíókon a barokk szkriptor feltüntette a korábban csak szöveggel jelzett antifónák dallamait is.

Rítus

A Dumbović-féle átalakítás során készített újabb főlíók antifóna-, responzórium- és himnuszrendje egyetlen tétel kivételével összhangban van a középkori Zágráb zsolozsmahagyomá-

¹⁴ A Nikola Pepelkóra vonatkozó adatokat lásd: IVANČAN, *i. m.*, 724–725.

¹⁵ Zágráb, Metropolitanska knjižnica, MR 6. Pepelko monogramját lásd a 441. oldalon, Szent Miklós ünnepénél: N[icholaus] P[epelko] C[anonicus] Z[agrabiensis]. Ljudevit Ivančan is megjegyzi, hogy Pepelko a nagyobb kéziratokon nem egyedül dolgozott, lásd: IVANČAN, *i. m.*, 725.

¹⁶ A zágrábi Metropolitanska knjižnica 1736-os horvát nyelvű és 1740-es latin passionáléja (MR 3, MR 162) Kniewald szerint Pepelko munkája lehet, lásd: KNI EWALD, *i. m.*, 87, 102, 104. Mindkét passionále Dumbović örkanonoksága alatt készült, sőt a latin nyelvű egyedül őt említi, lásd: IVANČAN, *i. m.*, 724. A horvát kötet írás- és kottaképének minősége elmarad a graduálétól és a pszaltériumétól, így kétséges, hogy valóban Pepelko írta.

nyával,¹⁷ azaz megfelel a bevezetőben említett székesegyházi használatnak. E tételrend nagyobb része ugyanakkor nem különbözik Esztergom hagyományától sem, így tágabb értelemben a középkori „összmagyar” szokást követi. Legfontosabb jellegzetességei a vasárnapi laudes zsoltár-antifónái,¹⁸ a vasárnapi („longa”) prima négy, régi stílusú zsoltárantifónája¹⁹ és a vasárnapi vesperás *responsorium prolixuma*.²⁰ Ezeket mind kottával is megtaláljuk a pszaltérium barokk kori rétegében. A himnuszokat a középkori szövegváltozattal közli. A 14. századi forrásokban már dokumentált zágrábi sajátosság a vasárnapi kishórák (Szentháromság vasárnapjáról kölcsönzött) antifónáinak *Alleluia*-kontrafaktummal való helyettesítése Vízkereszt nyolcada és Hetvenedvasárnap között, ezt szintén megerősíti a Dumbović-féle anyag.²¹ A kishórák olvasmányainál (*capitulum*), ahol a barokk szkriptor csak utalt a szövegre, rendszeresen feltűnik egy hivatkozás: „reliqua ut in Breviario”. Eszerint a kódex használatkor feltételezték, hogy a hivatkozott szöveg folytatását egy kéznél lévő breviáriumból olvassa az officiáns. A kódexhez időben legközelebb a Martin Borković püspök megrendelésére 1687-ben a bécsi Leopold Voigt műhelyében nyomtatott *Breviarium ad usum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis*²² áll, vélhetően erre utal a rubrika, bár elviekben használhatták a korábbi nyomtatott breviáriumokat (1484, 1505), vagy akár magánhasználatú kéziratokat is. A nyomtatott breviáriumok és a pszaltérium lényegében ugyanazon szokásrend különböző korú írásbeli megfogalmazásai.

A középkori pszaltérium rítusának meghatározásához a hétköznapi matutíniumok és laudesek jellegzetes pontjai szolgálnak kiindulásul. A zsoltárok között szövegesen közölt antifónák néhány esetben nem illeszkednek a középkori zágrábi hagyományba,²³ sőt néhol ellentétbe kerül egy adott zsoltár előtt az újkori fólión jelzett antifóna-intonáció és a zsoltár után a középkori anyagban kiírt teljes antifóna.²⁴ Egyes hétköznapi matutíniumok elején még azonosítható, hogy a hórához himnusz tartozik, amely szintén nem jellemző a zágrábi hagyományra.²⁵ Az eltérések

¹⁷ Vö. KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*, VIIA, Kalocsa–Zagreb (*Temporale*), Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 2008, nr. 41450–43500. Egyedül a vasárnapi matutínium harmadik nokturnusának első antifónájánál találunk (véletlen?) eltérést: a zágrábi hagyományban szilárdan *Caeli enarrant gloria Dei*, míg itt *Non sunt loquela* áll (Esztergom szokásával egyezően), lásd: 2. b ábra.

¹⁸ *Indutus est Dominus, Gloria et honor, Deus misereatur nostri, Caminus ardebat, Sanctus sanctus sanctus*, lásd: 38–48, vö. *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi)*, közr. SZOLIVA Gábor, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézete, 2015 (*Musicalia Danubiana*, 25; *Bavarica et Hungarica*, 2), 45. Az említett esztergomi zsoltároskönyv faksimile kiadása Monok István hathatós segítségével valósult meg, amelyért e helyen mondok neki hálás köszönetet.

¹⁹ *Dominus regit me, Oculi mei semper, In medio ecclesiae, Beati qui ambulant*, lásd: 50–66, vö. DOBSZAY László, *Corpus Antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás*, Bp., Balassi, 2003, 52 (109. l.), 114–115.

²⁰ *Quam magnificata*, lásd: 310, vö. SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi, 2005, 114.

²¹ Lásd: 71, 76, 82, 88.

²² RMK III. 3492: e harmadik kiadás a *Breviarium Zagrabiense* 1484-es első nyomtatott kiadásának (RMK III. 133) emendatortaira (Georgius de Bexin, Blasius de Kemlek) hivatkozik, azaz lényegében az *editio princeps* újranyomása. Azonos megfogalmazású rubrikák találhatók az 1484-es és az 1687-es breviáriumok, valamint a Dumbović-féle pszaltérium anyagában.

²³ Vö. KOVÁCS, i. m., 112–114.

funkció	MR 2 középkori rétege (p.)	középkori Zágráb
f2 L a1	<i>Laudate Dominum</i> (122)	<i>In excelsis laudate</i>
f3 N a5	<i>Magnus Dominus</i> (144)	<i>Auribus percipite</i>
f3 L a1	<i>Dele Domine</i> (148)	<i>Secundum magnam</i>
f4 N a5	<i>Nonne Deo subiecta</i> (168)	<i>A timore inimici</i>
f4 N a6	<i>Benedicite gentes</i> (175)	<i>In ecclesiis benedicite</i>
f4 L Ab	<i>De manu omnium</i> (180)	<i>Salutem ex inimicis</i>
f5 Inv	<i>Dominum qui fecit nos</i> (180)	<i>Adoremus Dominum</i>
f6 N a6	<i>Cantate Domino</i> (252)	<i>Laudate Domino</i>
f6 N W	<i>Intret oratio mea</i> (252)	<i>Beatus homo</i>
f6 L a1	<i>Spiritu principali</i> (252)	<i>Sacrificium Deo</i>

²⁴ Lásd: 177 *Exsultavit cor meum* és 179 *Dominus iudicabit* (f4 L a4), 294 *Et in servis tuis* és 301 *Date magnitudinem* (Sabb L a4).

²⁵ Lásd: 123 *Consortis Paterni luminis* (f3), 152 *Rerum Creator optime* (f4), 180 *Nox atra rerum* (f5), 258 *Summae Deus clementiae* (Sabb), vö. KOVÁCS, i. m., 45, nr. 41870.

egységesen a római kuriális pszaltérium rendjének felelnek meg, amelyet a 15–16. század fordulóján legnagyobb számban ferences közösségek követtek hazánkban. Ebbe az irányba mutat a középkori notáció jellege is. A hajdani pszaltériumról leválasztott, majd később a barokk kötetláblákra ragasztott himnárius töredékein Pádusi Szent Antal és Assisi Szent Ferenc himnuszai azonosíthatók, valamint számos olyan tétel, amelyet a ferences hagyomány kivétel nélkül magáénak tudhat, Zágrábban azonban idegen.²⁶ Keresztelő Szent János ismert *Ut queant laxis* himnuszát sem a középkori magyarországi dallamával, hanem a Nyugat-Európa és Itália területén énekelt változattal közli (2. ábra). Az „idegen” himnuszoknak nincs nyoma az 1687-es zágrábi breviáriumban sem, ezért egyelőre nem tisztázott a himnáriumból származó fóliók utólagos beragasztásának indítéka. A középkori réteg ferences provenienciáját ugyanakkor tovább erősíti, hogy a korpusz említett *Venite adoremus* antifónája hangról hangra megegyezik egy 14. századi magyar ferences antifonáléban olvashatóval.²⁷ Mindezek alapján a középkori pszaltériumot (annak himnáriumával együtt) egy eddig ismeretlen, magyar vonatkozású, vélhetően ferences használatú középkori liturgikus kéziratként azonosíthatjuk.

A kódex zenei értékei

A himnáriustöredék bővíti a középkori Magyarország területéről származó – nem túlságosan bőséges – kottás himnuszforrások körét, amely már önmagában figyelemre méltó. A Dumbóvícz-féle átalakítással létrejött újkori pszaltérium zenei értéke azonban talán még ezen is túlszár. A 35–37. oldalon kottával közli a barokk kori katedrális szokásos *Te Deum* változatát, innen tudhatjuk, hogy nem a középkori magyar forrásokból ismert magas járású befejezéssel énekelték.²⁸ Más téren ugyanakkor a pszaltérium a középkori magyarországi zsolozsmahagyomány tanúja, a zárványként fennmaradt és a 18. század végéig fejlődő zágrábi változat egyik utolsó kottás forrása. A karkönyv méretű zsolozsmakönyvek között ténylegesen az utolsó. Már említett antifónái mellett zenetörténeti értékkel bírnak a vasárnapi laudes és prima, valamint a vesperások kottás himnuszai is.²⁹ A vasárnapi vesperás *Quam magnificata* responzóriumának bejegyzése egyedülálló. A középkori magyar zsolozsmaliturgia emblemikus tétele kottával először a 12. századi *Codex Albensis*-ben dokumentálható,³⁰ az esztergomi szerkönyvek elmaradhatatlan eleme a

²⁶ Vö. KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*, VI/B, Kalocsa–Zagreb (Sanctorale), Bp., MTA Zenetudományi Intézete, 2008.

funkció	MR 2 középkori himnáriustöredék (fol.)	középkori Zágráb
Conv. Pauli – V, M	<i>Doctor egregie</i> (Elő, 1 ^v)	<i>Doctor egregie</i>
Petri cath. – V, M	<i>Quodcumque vinclis</i> (Elő, 2 ^v)	<i>Iam bone pastor</i> (div.)
Antonius cf. – M	<i>[Laus regi plena gaudio]</i> (Elő, 3 ^v)	–
Antonius cf. – L	<i>Iesu lux vera mentium</i> (Elő, 3 ^v)	–
Joh. Bapt. – V	<i>Ut queant laxis</i> (Elő, 3 ^v)	<i>Ut queant laxis</i> (más dallamon!)
Franciscus cf. – V2	<i>[Decus morum dux minorum]</i> (Elő, 4 ^v)	<i>Iste confessor</i> (közös himnusz)
O. Ss. – V, M	<i>Christe Redemptor omnium</i> (Elő, 4 ^v)	<i>Christe Redemptor omnium</i>
Visit. BMV – V	<i>In Mariam vitae viam</i> (Hát, 1 ^v)	<i>In Mariam vitae viam</i>
Visit. BMV – M	<i>O Christi mater caelica</i> (Hát, 1 ^v)	<i>O Christi mater caelica</i> (C)
Visit. BMV – L	<i>De sacro tabernaculo</i> (Hát, 2 ^v)	<i>De sacro tabernaculo</i>
Maria Magd. – V, M	<i>Nardi Maria pistici</i> (Hát, 2 ^v)	<i>Lauda mater ecclesia</i>
Vinc. Petri – V, M	<i>Petrus beatus cathenarum</i> (Hát, 3 ^v)	<i>Iam bone pastor</i> (div.)
Transfig. – V	<i>Gaude Mater pietatis</i> (Hát, 3 ^v)	<i>O lux beata Trinitas / Gaude mater piet.</i>
Transfig. – M	<i>Exsultet laudibus sacrata concio</i> (Hát, 4 ^v)	–

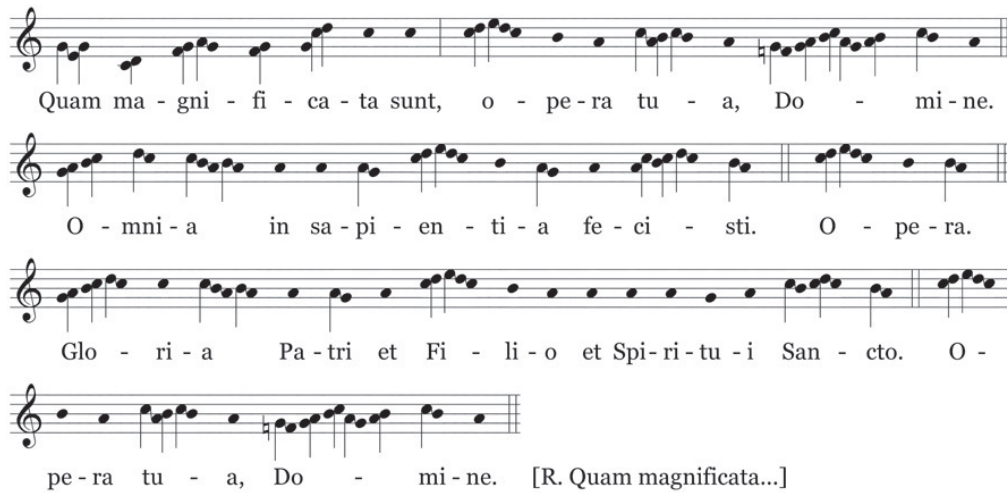
²⁷ Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 118. fol. 92^r. Az antifóna kétversenkénti megismétlése is teljesen általános ferences gyakorlat.

²⁸ Vö. SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népünkünk: A Te Deum-dallam magyarországi története = Népzene és zenetörténet*, III, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 102–133, 262–275.

²⁹ Lásd: 48 *Ecce iam noctis* (D L), 50 *Iam lucis orto sidere* (I), 310 *Lucis Creator optime* (D V), 316 *Immense caeli Conditor* (f2 V), 321 *Telluris ingens Conditor* (f3 V), 326 *Caeli Deus sanctissime* (f4 V), 337 *Magnae Deus potentiae* (f5 V), 346 *Plasmator hominis Deus* (f6 V).

³⁰ Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211, fol. 35^r.

17. század elejéig,³¹ utolsó kottás feljegyzése pedig épp e zágrábi példa. Az eredetileg 8. tónusú tétel főrésze itt *G* helyett *a*-ra végződik. Így a középkorból nem ismerjük, rendhagyó zárata inkább kései romlásnak tekinthető. Az erős *G*-tonalitás ugyanakkor arra készítette a notátort, hogy a szubtonális érzetű lépéseket megerősítse egy-egy piros színű feloldójellel, nehogy valaki – barokk zenei érzéke alapján – vezetőhangot énekeljen ezeken a helyeken.

Összegzés

A zágrábi MR 2 pszaltérium szövevényes történetének szálai tehát a 15–16. század fordulójának Budájára vezetnek: a királyi kancellária szkriptóriumának mestere ekkoriban dolgozhatott a hajdani középkori pszaltérium reneszánsz széldíszsein. De miképp kerülhetett egy kuriális rítusú pszaltérium a királyi kancellária műhelyébe? A későbbi esztergomi érsek, Bakócz Tamás személye esetleg magyarázatul szolgálhat: 1490-től II. Ulászló királyi kancellárja (és ezáltal a szkriptórium előljárója) volt, 1491-ben pedig VIII. Ince kinevezte a magyarországi obszerváns ferencesek protektorává, így sok szállal kötődött a rendhez.³² Bakócz akár a könyv ajándékozója vagy a ferences megrendelő pártfogója is lehetett, de erre nincs közvetlen bizonyíték. Nem tudjuk azt sem, vajon az elkészült zsoltároskönyvet végül használatba vette-e egy ferences közösség. Annyi bizonyos, hogy a mohácsi csatát követő nehéz történelmi időszakban a könyv csodásan épen maradt, majd legkésőbb a 18. század első felében Zágrábban tűnt fel. Akár a káptalani kincstár, akár más intézmény vagy magánszemély tulajdona volt, Juraj Dumbović örkanonok 1733 és 1743 között megbízhatta a zágrábi szkriptóriumot, Nikola Pepelko kanonokot, hogy részekre bontva felhasználják egy új, zágrábi rítusú pszaltériumhoz. Bár a munkában közreműködő újkori szkriptor képes lett volna a teljes új zsoltároskönyvet egymaga elkészíteni, mégsem emellett döntöttek. A középkori pszaltériumból használható fóliókat a helyi rítus sajátosságainak megfelelően művészi igénnyel kiegészítették, újrafűzték, majd a könyvtestet körülvágás után bőrrel bevont fatáblás kötésbe helyezték. Az új szerkönyvet több évtizeden keresztül rendszeresen használták, erről árulkodnak a pergamenlapok elszíneződött, elkopott sarkai. Ezen évek alatt kerülhettek – egyelőre ismeretlen okból – a középkori pszaltérium himnáriumának töredékei a könyvtáblák belső felére. A megválaszolatlanul hagyott kérdések mellett a könyv újkori állapota számos meglepetéssel szolgált, és főként betekintést engedett egy sok évszázados, virágzó liturgikus kultúra utolsó évtizedeibe.

³¹ Középkori dallamváltozatait lásd: László DOBSZAY, Janka SZENDREI, *Responsories*, Bp., Balassi, 2013, II, nr. 8165.

³² KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., MTA, 1923, I, 353. A rend és Bakócz kapcsolatáról lásd még: ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története: Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2005 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 38), 50–53.